

Ómagyar kori nyelvemlékek vallatása

A magyarság régebbi vagy közelebbi múltjának megismerésében különféle tudományágak segítenek. Ezek közé tartozik pl. a régészet, amely az ásatások során előkerült leletek alapján több-kevesebb sikerrel meg tudja állapítani, hogy egy adott területen valaha élt kisebb vagy nagyobb lélekszámú nép milyen ruházatot viselt, milyen fegyverekkel harcolt, milyen használati tárgyai voltak, hogyan és miből építkezett stb. Az archeológia azonban csupán ezek révén arra nem tud választ adni, hogy a régészetiileg feltárt nép milyen nyelvet beszélhetett általában, illetve ha ezt nagyjából lehet is sejteni, azt aligha, hogy a konkrét nyelv a régészeti leletek bemutatása időben hogyan is hangozhatott. A szűkebb értelemben vett történelemtudomány, mely a távolabbi és közelebbi múltat egyaránt kutatja, messzeemenően írott forrásokra támaszkodik, de a források nyelve – leegyszerűsítve a helyzetet – lényegtelen, hiszen mindegy, hogy arabul, görögül, latinul, németül vagy más nyelven szól a tudósítás egy csatáról, járványról, addig ismeretlen területek felfedezéséről stb.

A magyar nyelv múltjának megismerésében leginkább természetesen a nyelvtudomány, ezen belül a történeti nyelvtudomány segítheti a kutatókat. A legjobb eredményeket persze akkor érhetjük el, ha rendelkezésünkre áll az a régebbi-újabb nyelvi anyag, amelynek elemzése révén fel tudjuk tárni a nyelv életének egyes korszakait, s ezek összekötésével megrajzolhatjuk azt a korántsem egyenes ívű vonalat, amelyet a magyar nyelv történetének nevezhetünk. A nyelvtörténeti kutatásokra is felhasználható írásos forrásokat szokás hagyományosan nyelvemlékeknek nevezni. Ezeknek a tárgya igen sokrétű lehet. Nagyon sok a jogi vonatkozású dokumentum (pl. alapító- és adománylevelek, végrendeletek, tanúvallomások, levelesítések, azaz közlések stb.), hasonlóan bő a vallásos vonatkozású emlékek köre is (szentek életét tartalmazó kódexek, bibliafordítások, zsoltároskönyvek stb.). Igen fontosak a magánlevelek, a szótárszerű művek, a korai grammatikák, de a „csak” íróként-költőként is-

mert Balassi Bálint, Pázmány Péter, Zrínyi Miklós, Kazinczy Ferenc és mások alkotásai is szolgálhatnak nyelvtörténeti forrásul. Ez alkalommal azonban csupán az ómagyar korszaknak, mely a hagyományos felosztás szerint a honfoglalástól 1526-ig tart, néhány olyan jellegzetes emlékével foglalkozom, amelyeknek létezéséről az érdeklődő közönség bizonyára tud, de nyelvi-nyelvészeti voantkozásaik talán kevésbé ismeretesek.

Mindenképpen szót kell ejteni az úgynevezett szórványemlékekről, hiszen a Kárpát-medencében való megtelepedést követően mintegy kétszáz évig csak ilyenekkel dolgozhatunk. A nyelvemlékeknek ezt a típusát olyan magyar szavak alkotják, amelyek idegen nyelvű, szövegekbe ágyazódva jelennek meg, sokszor úgy, hogy az illető idegen nyelv szabályai szerint kapnak toldalékokat. A székesfehérvári keresztesek javainak 1193-ban kelt latin nyelvű megerősítő levelében olvashatjuk a következőket: „Mog palatino comite et eodem baachiensi. Dominico curiali comite et eodem budrugiensi” ‘Mag nádorispán és bácsi püspök, illetve Domonkos udvarbíró és bodrogi püspök’. 1228-ban kelt Ajkay Istvánné hitbéli egyezséglevele, ebben találjuk ezt a latin mondatrészletet: „cum ceteris iobagionibus inter ipsam” ‘több jobbággyal együtt’. Egy 1278-ban kiállított határ-megállapító oklevében ez áll: „Petrus palatinus comes Symigiensis et Judex Cumanorum” ‘Péter somogyi nádorispán és a kunok bírója’.

A magyar nyelv legelső szórványai külföldi földrajzi, illetve történeti munkákban hagyományozódtak ránk. A 10. század elején keletkezett muzulmán (arab és perzsa nyelvű) forrás tartalmazza a magyar népnév, a kende és a gyula méltóságnév első előfordulásait, ám ezeknek nyelvtörténeti szempontból korlátozott értékük van, hiszen az arab írás nem jelöli a magánhangzókat, ezért az említett szavak korabeli hangzását csak későbbi – meglehet, jórészt téves – hangalakokból tudjuk rekonstruálni.

A külföldi szórványemlékek sorában a legjelentősebb az a görög nyelvű mű, amelyet VII. (Bíborbanszületett) Konstantin bizánci császár írt fia számára „A birodalom kormányzásáról” 950 körül. Ebben többször is említi a magyarokat, akiket ő türköknek (turkoi) nevez, ennél fontosabb azonban az a tény, hogy ez az egyetlen korabeli hiteles forrás a honfoglaló magyar törzsek és a vezérek nevét illetően. Konstantintól tudjuk, hogy a magyarok a Nyék, Megyer, Kürtgyarmat, Tarján, Jenő, Kér és

Keszi nevű törzsekbe szerveződve vonultak be a Kárpát-medencébe, s hogy vezéreik közé tartozott Levedi, Álmos, Árpád, Üllő, Tas, Tevel, Zolta és mások. A bizánci császár azt is tudatja az olvasóval, hogy a magyarok a saját nyelvükön Etelköz-nek nevezett területen éltek, s most – azaz 950 körül – a Körös, a Maros, a Temes és a Tisza mentén találhatók. A történettudományi vonatkozásokon túl ennek a műnek a nyelvészeti jelentősége is meglehetősen nagy. Az adatok szórványjellege miatt grammatikai tanulságokat természetesen nem tudunk leszűrni, de mind hangtörténeti, mind pedig névtani tekintetben nagy a bizonyító erejük. A görög nyelvű lejegyzés hívebben követte a korabeli hangzást, mint a későbbi latin betűs írás, ezért Konstantin adataiból legalább két igen fontos magyar hangtörténeti jelenség meglétére figyelhetünk fel. Az egyik az úgynevezett tövéghangzók megléte: ez a magyar szavaknak görög magánhangzós toldalékokkal való ellátása miatt nem mindig bizonyítható, két esetben azonban igen. Az egyik a Kér törzs neve, mely görögül kare formában jegyeztetett le, a másik pedig a Keszi név, melyet a császár kaze alakban írt le. A mindkét szó végén álló e betűn található hangsúlyjel arra utal, hogy a hangot mindenképpen ejtették, és mivel sem magyar, sem pedig görög esetragról nincs szó, csakis az előbb említett tövéghangzóval lehet dolgunk, amit még jó két évszázaddal később keletkezett hazai forrásaink is tükröztetnek. Egy másik hangtani jelenséget is megfigyelhetünk a görög lejegyzésnek köszönhetően. Mind az előbb említett két törzsnév, mind pedig Etelköz görög betűs alakja (atelkousou) a-val adja vissza azt a hangot, amelyet a fonetikában teljesen nyílt palatális (azaz magas hangrendű), de majdnem rövid á-nak hallható magánhangzóként jellemeznek, és nyelvjárási hangként ä-nek jelölve ma is ismerünk. Ennek a hangnak az ómagyar korabeli – de legalábbis a császár magyar anyanyelvű informátorainak a nyelvében való – meglétét kétséget kizáróan mutatja az a: nyilván Konstantin is inkább rövid á-nak hallotta és nem e-nek, mert akkor epszilonnal írta volna, ahogy azt Levédia (Lebedia), Megyer (mejere) és Jenő (jenah) esetében tette. Térjünk vissza röviden a Kér, illetve a Keszi névre: a görög forrásban meglevő szóvégi etával jelölt zártabb magánhangzó az előbbiről – az ómagyar korban lezajló folyamatnak megfelelően – lekoppott, s ennek következtében megnyúlt a többi magánhangzó. Nem így a Keszi esetében! Ez pedig azért nem történhetett meg,

mert az ennél a névnél szereplő szóvégi magánhangzó nem pusztán hang, amivel bármi megeshet, hanem már nyelvtani-alaktani elem, nevezetesen képző, mely funkciós elem, s mint ilyen, már sokkal inkább ellenáll a különféle, főleg a funkciótlán elemeket érintő folyamatoknak.

Konstantin művének magyar névtani vonatkozásairól két dolgot említek röviden. Először: a különböző tulajdonnevek azt mutatják, hogy vannak közöttük belső keletkezésűek, azaz finn-ugor eredetű vagy már magyarrá vált alapszóból képzővel létrehozott nevek, mint pl. Levedi, Álmos, Árpád, Megyer, Keszi, másrészt vannak közöttük jövevényelemek, minden bizonnyal török eredetűek, mint pl. Tarján, Jenő, Zolta, Tas. Másodszor: az Etelköz területmegnevezés igen korai adata annak a névtípusnak, amely egy jellegzetes magyar szemléletmódot érvényesít később is a magyar helynévadásban: a folyók közötti területet mindig a nagyobb folyóba torkolló kisebbről nevezik el, hiszen ezek tagolják a hosszú folyóvizet hosszabb-rövidebb szakaszokra. Ilyenek pl. a Bodroghöz, Rábához, Csallóköz, Sárköz, Muraköz és még számos hasonló a régi magyar névanyagban.

Nyelvészeti fontosságát tekintve különleges értékű az eredeti változatában fennmaradt első hazai, azaz a Magyar Királyság területén keletkezett hiteles oklevél, az 1055-ben kiállított Tihanyi Alapítólevél, mely felsorolja a bencés apátságnak adományozott ingó és ingatlan javakat és szolgáló népeket. Ez a dokumentum 86 olyan szórványt tartalmaz, amely magyarnak, illetve magyar vonatkozásúnak mondható. Ezek között igen sok, összesen 58 közszót találunk, ami párját ritkítja az Árpád-kori oklevelekben, ennek két oka lehet: a valószínűbb az, hogy a birtokhatárok kijelölését akarták így egyértelművé tenni (és egyébként sem lehet mindegyik elemet latinra fordítani), a kevésbé valószínű, de nem lehetetlen ok az, hogy sietségből maradtak lefordíthatatlanul a magyar közszók.

A szórványok zöme földrajzi objektumokat jelöl, melyek közül bizonyosakat - mai szóval élve - huzamosabb ideig fennálló dűlőneveknek tekinthetünk, mások viszont csupán egyszeri helyjelölők: az oklevélben szükség volt a határok megnevezésére. Közszókból álló dűlőnév, illetve „igazi” földrajzi név lehet a fuk, munaorau kerekü, luazu holma, harmu ferteu, cuesti stb. Az „alkalmi helyjelölők” esetében nehéz eldönteni, hogy ezek vajon egy adott földrajzi objektum saját, egyedítő jelei-e vagy

pedig még egyszerű közzsók, melyekkel aktuálisan megjelöltek valamit. Ilyen pl. az aruk, zakadat, kueskut, lean syher, ruoz licu stb.

A fentiekén kívül található a TA-ban „valódi” földrajzi nevek is, melyek már az oklevél keletkezése idején is viszonylag huza-mosabb ideje egy-egy terület vagy település saját neveként funkcionáltak: pl. balatin, tichon, feheruuaru, lumig, thelena stb.

A névtani problematikán túl a szórványok bősége igen jó lehetőségeket kínál a szófajtani, hang- és alaktani, sőt bizonyos korlátozott szószerkezetteni vizsgálódásokhoz is. Láthatjuk, hogy a szórványok zöme - jellegüknél fogva - természetesen főnév: árok, aszó 'időszakos folyómeder', bokor, disznó, fa, lovász, mező, sziget, út stb., találunk azonban mellékneveket (fekete, köves) és számneveket is (három). Alaktani szempontból is igen jól hasznosítható a TA., elsősorban a képzők tekintetében. Bárczi Géza összesen 33-at tárgyal az alapítólevelet feldolgozó könyvében, ilyen Pl.: lovász, Somogy, sziget, köves, mogyoró, menő, ölyves, fővényes stb. Többször fordul elő az egyes szám harmadik személyű birtokos személyjel is: keur tue „'kőris töve', ulunu megaia 'ölyves mezsgyéje', gnir uuege 'nyír vége', petre zenaia 'Petre szénája', luazu holma 'lovász halma', morti uuara kuta rea 'Martos vására kútjáig' stb. Van egy olyan alaktani elem is ebben az emlékbén, mely viszonylag gyakran fordul elő, s amely végül is a mai -ra,-re ragunk előzménye: ez pedig a Ta.-ban rea formában szereplő névutó, pl: monarau bukurea, ohut cutarea, homodi rea, nogu azah fehe rea, feheruuaru rea, utu rea stb. Hogy itt még névutóval van dolgunk, arra elsősorban nem az utal, hogy egy-két esetben nem írják egybe az előtte álló főnévvel (ugyanis a helyesírás ebben a kroban még eléggé következetlen volt), hanem az, hogy csak egyetlen hangalakja van. Az ilyen elemek akkor válnak raggá, vagyis mindig csak egy adott névszóval előforduló toldalékká, ha a hangrend tekintetében már két alakjuk van, hogy a korai magyar toldalékolási szabályoknak emgfelelően a amgas hangrendű tövekhez magas, a mély hangrendűekhez mély toldalékot illeszthessünk. Ez be is következett, hiszen ma két alakja (ra/re) van ennek a ragnak. hasonló jelenséget - vagyis valamilyen névutóból ragnak a kialakulását - más korai nyelvemlékeinkben, pl. a Halotti Beszédben is megfigyelhetjük. Az alapítólevél „következetlenségei” hangtörténeti szempontból sokat mondanak a kutató szá-

mára, mert ezek - eltekintve a scriptor óhatatlanul bekövetkező tévedéseitől - általában éppen folyamatban levő nyelvi változásokra utalnak. Ilyen például a bizonyos szavak végén megtalálható, másokon pedig nem jelölt magánhangzó, melyet tövéghangzónak szokás nevezni: ziget zadu szigetszád, zilu kut szilkút, hodu utu hadút, luazu holma lovászhalma, monarau kereku mogyorókerek, ruuoze licu ravaszlyuk stb. A finnugor összehasonlító nyelvészet segítségével megállapítható, hogy az alapnyelvben - és még az ősmagyar kor legvégén is - a szavak mindig magánhangzókra végződtek, viszont ma nem mindig. Ezeknek a tövégi magánhangzóknek az eltűnése éppen az ómagyar korban zajlott le, s ennek a kezdeti fázisát figyelhetjük meg az idézett példákkal. Egy másik hangtani átalakulást is tükröz a Ta., nevezetesen a (szóvégi) hosszú ó, illetve ő kialakulását, ráadásul ennek is két szakaszát. Az azah aszó, meneh menő szórványok a korábbi, a ginav disznó, monarau mogyoró, ferteu fertő pedig már egy későbbi. Ma ezek a szavak - a köznyelvben - aszó, menő, illetve disznó, mogyoró és fertő alakban járatosak.

Hazai szórványemlékeink között megemlíthetem még a dömösi prépostság adománylevelét 1138-ból, a Várad Regestrumot, mely 1208 és 1235 között keletkezett, s többek között a váradi székesegyházban, Szent László sírjánál megtartott tüzesvaspróbák jegyzőkönyveit tartalmazza, valamint a tihanyi apátság javait összeíró oklevelet 1211-ből, ezek elsősorban azért érdekesek, mert igen sok személnyevet tartalmaznak, s ebből látható, hogy a kereszténység fölvétele után még sok-sok évtizeddel, sőt évszázaddal is, milyen sok volt a személnyelvek között az úgynevezett pogány név: Nemhü, Ölyves, Bizó, Vakdi, Mavagy, Netetlen, Tas, Csóka, Gyönyörű, Hadnagy, Koma, Smaragd, Patkány, Péntek, Szombat stb. persze megtalálhatók a mártíriumi „igazi” keresztnevek is (János, Simon, István, Ábrahám, Mihály, Kozma, Damján, Márton, Magdaléna, Zsuzsanna, Mária stb.), de ezek csak lassan nyertek teret az alsóbb néprétegek körében is, s a 13. század közepétől kerültek túlsúlyba a névadásban.

Árpád-kori szórványemlékeink között szeretnénk még szólni arról a műről, amely a felfedezése óta eltelt mintegy kétszáz évben számos vita tárgyát képezte: ez pedig az Anonymus-ként, azaz Névtelen-ként ismert mester alkotása, a Gesta Hungarorum, vagyis A magyarok cselekedetei. Semmiképpen sem akarok a szerző személyével, III. Béla király jegyzőjével és művének

történelmi-történettudományi hitelességével foglalkozni - ezzel kapcsolatosan könyvtárnyi irodalom gyűlt már össze -, hanem inkább itt is néhány névtani, nyelvészeti jellegű érdekességre hívnám föl a figyelmet.

Az anonymusi „mese” érthető módon - tele van magyar hely- és személynévvel. A helynevek megadásában P. mestert segíthette az, hogy királyi jegyzőként gyakran lehetett úton a hiteles helyekre, és bizonyára követségekben is részt vett. Így nincs mit csodálkozni azon, hogy a „mindenki” által ismert Bodrog, Zemplén, Mátra mellett a kevésbé ismert Ketel-patak, Csesztreg (patak), Szarvashalom neveket is emlegeti. Anonymus azonban nem elégszik meg a helynevek felsorolásával, hanem számos esetben igyekezett ezek eredetét, értelmét megfejtetni, amivel azonban az esetek túlnyomó részében nem haladja meg a laikus, népetimológias magyarázat szintjét.

Ilyen névfejtési próbálkozás található például a mai Duna-szekcső-vel kapcsolatban: „Őd a vidék népét meghódítván várat épített, melyet közönségesen Szekcsőnek (a gesztában zecueu) nevezett azért, mert ott magának széket (azaz székhelyet) és állandó lakot állított.” Anonymus ebben a névben a szék közszót próbálta keresni, de a Baranya megyei település neve a szövik igével függ össze, melynek a régi nyelvben folyóvízre vonatkozóan sebesen, fodrozódva halad jelentése is volt: a falu nyilván ott jött létre, ahol a Duna ilyen volt, s erről a jellegzetességről kapta másodlagosan a nevét a település is. Hasonlóan leleményes névmagyarázat található egy másik helyen is: a Nyugat-Dunántúl emghódítása során a magyarok vereséget mérnek az ellenséges katonákra, akik menekülés közben „lappangva átúszták a folyót, amely Pannónia és a németek határán van. Erről a folyót a magyarok Lapincsnak (a gesztában lopunu) hívták, mert a rómaiak (vagyis a németek) a magyaroktól való félelmükben lappangva úszták át.” A név „értelmesítése” kedvéért a szerző kitalál egy bizonyára sosemvolt eseményt, ám ezzel sem tudja a név valódi etimológiáját alátámasztani: a Lapincs folyócska neve óbajor eredetű (Lapenza, ennek végső forrása egy kelta alb- fehér jelentésű gyök), és semmi köze a magyar lappang, lopakodik igékhez.

A „gesta Hungarorum”-ban található helynévetimológiák egy másik csoportja olyan helynévadási szokás ismeretét bizonyítja, amely az ómagyar korban igen gyakori volt: számos te-

lepülést vagy kisebb területet jelöltek úgy, hogy a terület birtokosának nevét mindenféle toldalék nélkül átvitték a területre is. Anonymus azonban fordít egyet a dolgon: mivel a történetében előforduló, a meseszövésehez szükséges számos helynevet nem tud közszóból magyarázni, a már a saját korában is meglevő helynevekből előbb személyeket „alkot”, akik - P. mester szerint - valamilyen eseményben vesznek részt, majd ezekről a személyekről nevezi el az adott helyet. Így számol be a történetíró, hogy Álmos vezér katonái az egyik ellenséges főembert, Laborc-ot „űzőbe véve..., egy folyó mellett elfogták, és mindjárt azon a helyen felakasztották. Attól a naptól kezdve ezt a folyót az ő nevéből Laborcnak hívták.” Másutt azt olvashatjuk, hogy „A másik kettőt maga mögött hagyva, Tarcál, a serény vitéz ért fel elsőnek a hegyromra. Ezért a hegyet attól a naptól kezdve mostanáig Tarcál hegyének nevezik.” A példák számát lehetne még szaporítani, de enélkül is megállapítható: ezekkel a helynevekkel, illetve az anonymusi magyarázattal az a gond, hogy nem illenek bele a korabeli helynévadás gyakorlatába, ugyanis nagyobb folyókat, hegyeket és hasonlókat nem szoktak személyekről elnevezni. Anonymus műve az említett „hibák” ellenére is becses nyelvtörténeti forrás - ha a honfoglalás idejére nem is, a magaaéra, vagyis a 13. század elejére, illetve az azt megelőző néhány évtizedre mindenképpen hiteles. Hangtörténeti vonatkozásban meg kell említeni azt, hogy számos adatán még alapalakban is megtaláljuk az ő- és korai ómagyarrá jellemző tövégi magánhangzókat, bár ezek Anonymus idejére már erősen visszaszorultak, de a geszta írója tudatosan használta a régies alakokat, pl.: emefu, Zobolfu, Tolfu, lelu, Borfu, stb. A műben előforduló sok-sok tulajdonnév és köznév alapján láthatjuk azt is, hogy milyen képzett, illetve összetett szavak léteztek abban az időben, pl: almu Álmos, houf havas, Munca Munkács, Borod Borsod aldumal áldomás, naragy Nyárág, ferteu fertő, zerelmes szerelmes stb., illetve hymu uduor Hímösudvar, zenuholmu Színhalom, curtuelou Körtvélytő, souyou Sajtó stb.

A tárgyalt ómagyar kori nyelvmlékek csupán kis szeletét alkotják annak a nagy anyagnak, amelyből bizonyára mást is ki lehetett volna választani. Foglalkozhattam volna a különféle szójegyzékekkel, melyek elsősorban az adott korszak szókészletére, illetve az ebben megmutatkozó anyagi és szellemi műveltségére világítanak rá. Elemezhettem volna az úgynevezett

korai kis szövegemlékeket, szólhattam volna a kódexekről vagy a korai nyomtatványokról, csak hát ezek olyan hatalmas témakörök, amelyeket nem hogy egy ilyen előadás szűkre szabott keretei között, de még egy egyetemi félév alatt sem lehetne kellő alapossággal feldolgozni. Bízom abban, hogy mégis sikerült valamennyit felvillantanom abból, hogy az úmagyar kori szórványemlékek is milyen gazdag nyelvi anyagot tartalmaznak, s ha nem lennének, illetve figyelmen kívül hagynánk ezeket, szegényebb lenne a magyar nyelvtörténet, a magyar művelődéstörténet is.